

Balogh Judit

A PROTESTÁNS NŐI ÉTHOSZ MEGALKOTÁSÁNAK KÍSÉRLETE A 17. SZÁZADI ERDÉLYBEN. A REFORMÁCIÓ ÁTALAKULÓ NŐKÉPE

A reformáció számos változást hozott a kor-
szak szemléletében, így a nőikkel kapcsola-
tosan is. A szerzetességgel radikálisan szem-
beforduló reformátorok a női karrierlehe-
tőségek közül kiiktatták az egyedülálló nő
Isten szerint helyes pályáját. A női szerepek
Európában, éppen a reformáció közvetlen és
közvetett hatásainak köszönhetően, sok te-
kintetben megváltoztak.¹ Ennek okai között
nemcsak a szerzetességgel kapcsolatos teoló-
giai alapú ellenérzések voltak jelen, hanem
a középkori keresztény női éthoszt nagyban
meghatározó Mária-képpel kapcsolatos teoló-
giai problémák is. Mivel Mária szerepe a
középkori elképzelésekhez képest gyökeresen
átalakult, így azok a szerepminták is szükség-
szerűen elvesztek, amelyek Mária alakja révén
kerültek a középkor női szerepfelfogásába.
Mária fontos jellemzője volt a szűziség, így
a nem házasodás, az egyház keretei között,
legitim életpályamoddellé válhatott, sőt a kö-
zépkor második felére egyértelműen megbe-
csültebb volt a házasérettel szemben.² Ezt a
képet erősítették a női szentek, hiszen elsöprő
többségük az apácák közül került ki, vagy ép-
pen azzal tűnt ki a környezetéből, hogy tuda-
tosan döntött a megházasodás és az ezzel járó
földi örömök ellen, mint Alexandriai Szent
Katalin, Szent Borbála, Sienai Szent Katalin
vagy akár a magyar Szent Margit.³

Mivel tehát a reformáció megszabadult
a fent említett női szerepmintáktól, újakat
kellett keresnie. Ezt a reformátorok által újra
felfedezett Ószövetségben, a Példabeszédek
könyvében (31, 10-31) találták meg. A derék
asszony dicséretként ismert igeszakasz sok-

¹ FAIRCHILD, Cissi C.: *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, New Jersey, Pearson Education, 2007.

² KATUS László: Várúrnők és apácák. Nemesasszonyok a középkorban, *Rubicon*, 12. évfolyam, 2001/6, 11–15.

³ ABBOTT, Elisabeth: *A cölöbátus története*, ford. BAKONYI Berta, Pécs, Alexandra, 2009.

féleképpen értelmezhető, a korszak a háziasszony, családanya, gazdasszony, feleség⁴ szerepkört építette föl belőle.

„Derék asszonyt kicsoda találhat? Értéke sokkal drágább az igazgyöngynél. Ura szívből bízik benne, vagyona el nem fogy. Egész életén át javát munkálja urának, nem kárát. Szerez gyapjút és lent, és jókedvűen dolgozik kezével. Hasonló a kereskedők hajóihoz: távolból is hoz edelmet. Fölkel még éjjel, ételt ad háza népének, és rendelkezést szolgálóinak. Ha az a szándéka, mezőt vásárol, keze munkájával szőlőt telepít. Megkeményíti derekát, megfeszíti karjait. Érzi, milyen hasznos tevékenysége, éjjel sem alszik el mécsese. Ügyesen kezeli a guzsalyt, tenyerében tartja az orsót. Tenyere nyitva van a nyomorult előtt, kezét nyújtja a szegénynek. Nem félti háza népét a hóeséskor sem, mert egész háza népe meleg ruhába öltözött. Színes szötteket készít magának, lenvászon és bíbor az öltözete. Férjét jól ismerik a városkapukban, ahol az ország véneivel ül együtt. Finom inget készít, és eladja, övet is ad el a kalmárnak. Erő és méltóság árad róla, és nevetve néz a holnap elé. Szája bölcsességre nyílik, és nyelve szeretetre tanít. Ügyel háza népe dolgaira, nem kenyerre a semmittevés. Fölkelnek előtte fiai, és boldognak mondják, ura pedig így dicséri: Sok nő végez derék munkát, de te felülmúlod mindegyiket! Csalóka a báj, mulandó a szépség, de az Urat féltő asszony dicséretre méltó. Hadd élvezze munkája gyümölcsét, dicsérlék tetteiért minden helyen!”

Luther és Kálvin korukhoz képest számos tekintetben formabontónak mutatkoztak a nőkhöz való viszony tekintetében.⁵⁶ Luthernek és feleségének, Katharina von Borának a házassága az egymásnak adott nagyfokú szabadság és egymás iránti tisztelet példája volt,⁷ Luther végrendelete pedig, amelyben a javai feletti rendelkezés jogát a feleségére hagyta, egészen szokatlan volt a korszakban. Kálvin házassága ugyan alapvetően más volt, mint Lutheré, mert a beteges Kálvin elsősorban ápolónőt keresett maga mellé, ám a kapcsolatuk végül mégis két ember szövetségévé vált, és a felesége halála után úgy emlékezett az özvegy Kálvin, hogy Idelette de Bure a legtökéletesebb társa volt.⁸ Kálvinnak a Teremtés könyvéhez fűzött magyarázata pedig kétségtelenül átértelmezte a nő szerepét: „Elvesztette az egyik bordáját, ám helyébe jóval drágább

⁴ „[V]alójában nem a protestantizmus volt az a szellemi irányzat, mely a házasság intézményének védelmében elsőként fellépett”, írta Steven OZMENT: *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*, Cambridge, Harvard University Press, 1983, 6, idézi MAGYAR Balázs Dávid: Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életéről, *Confessio*, 41. évfolyam, 2017/4, 77–84.

⁵ FRIEDENTHAL, Richard: *Luther élete és kora*, ford. TERÉNYI István, Budapest, Gondolat, 1977, 522–523.

⁶ LUTHER Márton: *Asztali beszélgetések*, szerk. CSEPREGI Zoltán et al., Budapest, Luther, 2014, 414.

⁷ „Isten gondoskodott róla, mert olyan asszonyt adott neki”, akit „többre becsül a francia királyságnál és a velencei köztársaságnál, ugyanis (Katalin) ragaszkodik a hitéhez, tisztességesen viselkedik és gondját viseli a családi gazdaságnak”. – LUTHER: i. m., 70, 92.

⁸ KINGDON, Robert – WITTE, John: *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*, Grand Rapids, Eerdmans, 2005.; BÉZA, Theodor: *Kálvin János élete*, Budapest, Kálvin, 1998, 26.: „elvesztettem életemnek hű társát, aki engem soha el nem hagyott volna, sem számkivetésben, sem nyomorban, sem a halálban. Édes hű segédem volt ő nekem, ki értem minden áldozatra kész volt.”

jutalmat kapott: egész életére hű társat; ő, aki korábban tökéletlen volt, látta, felesége révén teljessé vált. [...] Mózes szándékosan használja a megépített szót, avégett, hogy megtanítsa nekünk, hogy az emberi nem az asszony személyében vált végezetül teljessé, korábban csak megkezdődött az építése... ő, aki korábban tökéletlen volt, látta, felesége révén teljessé vált.”⁹

A középkori nőképhez képest látható kétségtelen elmozdulás ellenére a korszak gondolkodása még nagymértékben tükrözte a korábbi korok nőkhöz való viszonyát, sőt, mivel a reformáció megkérdőjelezte a szerzetesi életformát, valójában csökkentette a nők választási lehetőségeit.¹⁰ A nő életének színtere a protestáns közösségekben a család maradt, ott viszont a tradicionális anya–feleség–gazdasszony szerephármas várt rá.¹¹ Emellett még századokon át tartották magukat az olyan nézetek, mint például: „A nő természettől fogva gyengébb, jellemét tekintve esendőbb, mint a férfi. Hajlamosabb az erkölcstelen magatartásra, a túlzott kíváncsiságra, a szószátyárkodásra. Ugyanakkor – ha alárendelt szerepben is, de – nélkülözhetetlen segítőtje lehet férjének a hétköznapi és a hitéletben is.”

Bethlen Gábor, a református fejedelem

A középkori szerepminták teológiai használhatatlansága miatt újra kellett építeni a protestáns női éthoszt. Korabeli szentek híján kellően erős mintára volt szükség. Ezt a mintát az ekkor még a szerveződés állapotában élő és csak ritkán államegyházi státuszban működő protestáns felekezetek önmaguktól nehezen tudták volna felépíteni. Erdélyben Bethlen Gábor fejedelem e tekintetben is tudatosan tervezett, és a valláspolitikájának elemei arra utalnak, hogy a sokszínű felekezeti háttérből érkező Bethlen uralma kezdetétől tudatosan használta a pfalzi példát, azzal a szándékkal, hogy egy református fejedelemséget építsen föl Erdélyben,¹² amelynek a révén legalább részben kiemelheti államát a geopolitikai meghatározottság béklyójából. Bethlen Gábor azt szorgalmazta, hogy a századfordulón megfogyatkozott református papság utánpótlását a királyság és a Partium területéről pótolják, így került Gyulafehérvárra az addig Váradon szolgáló Keserői Dajka János, aki a fejedelem udvari papja lett, valamint sokak mellett ekkor érkezett Erdélybe Vári Alatus János és Milotai Nyilas István is. A művelt és tanult lelkészi és tanári kar mellett azok utánpótlását is fontosnak tartotta Bethlen. Ezért egyrészt a külföldre irányuló egyetemjárást szorgalmazta, másrészt egy hazai egyetem alapításán fáradozott. A példa természetesen mindkét esetben Heidelberg volt. Saját költségén küldte, nem a számos protestáns európai akadémia,

⁹ idézi ROBINSON, Marilynne: *A gondolkodás szabadsága*, ford. PÁSZTOR Péter, Budapest, Kálvin, 2018, 20.

¹⁰ MAGYAR Balázs Dávid: Házasság és válás a kora-újkori Genfben. Betekintés a Konzisztórium, mint házassági bíróság működésébe Antoine Calvin és Anne Le Fert válóperé alapján, *Theológiai Szemle*, 2014/3, 141–155.

¹¹ MAGYAR, Balázs Dávid: Portraits of Genevan Family Life in John Calvin's Sermons on the Ephesians, in HUIJGEN, Arnold – SELDERHUIS, Herman J. (eds.): *Calvinus Pastor Ecclesiae*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2016, 375–386.

¹² POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, II. kötet, 1605—1690, Budapest, Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, 1904.

egyetem valamelyikére, hanem tudatosan Heidelbergbe Gyöngyösi András későbbi kolozsvári lelkészt, Váczi Pétert, aki később dési esperes lett, a nagy formátumú konzervatív teológust, Geleji Katona Istvánt, aki előbb gyulafehérvári lelkész, majd udvari prédikátor, később pedig püspök lett, Fehérvári János marosvásárhelyi és Szilvási Márton hunyadi lelkészt, Bojti Veres Gáspárt, aki marosvásárhelyi tanár és udvari történetíró volt, valamint Balai Mihályt, Petri Ferencet és Sonkádi Jánost is.

Feltételezhetjük a forrásos bizonyítékok alapján továbbá azt is, hogy a fejedelem előtt mintaként állt a kálvinista fellegrvár, Heidelberg,¹³ és a kormányzás szempontjait figyelembe véve arra törekedett, hogy az elitben egy hozzá és a családjához kötődő, elkötelezett református főnemesi réteg jöjjön létre. Ugyancsak ezeket a célokat szem előtt tartva támogatta az oktatást és egy művelt református értelmiség, papság megteremtését.

Erre az aprólékosan felépített államegyház-kezdeményre várt az a feladat is, hogy az új felekezet tagjai számára keresztyén életmintákat hozzanak létre. A női szerepek megjelenítéséhez nem választhattak hétköznapi embert. A svájci reformációt államvallássá tenni kívánó Bethlen Gábor az első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetési ceremóniáját használta fel arra, hogy széles közönség számára tegye megismerhető példává a fejedelemasszony életét mint a református nő prototípusát.

Károlyi Zsuzsanna, a református mintanő

Bethlen Gábor első felesége a nagykárolyi Károlyi családból származott. Bethlen Gáborral 1605-ben kötöttek házasságot. A frigy létrejöttében Bocskai István fejedelem is szerepet játszhatott. A házaspár levelezése azt mutatja, hogy kölcsönös tisztelet és szeretet jellemezte kapcsolatukat. A gyermekeik felnőtt koruk előtt meghaltak, ezért Zsuzsanna elsődleges tevékenységévé a fejedelmi udvartartás irányítása és a férje politikájának aktív támogatása vált. Ez a két feladat külön-külön is jelentős terheket rótt rá, a fejedelemasszony azonban kitartással és energikusan végezte mindkettőt. Bethlen Gábor török emigrációja idején folyamatos tárgyalásokat folytatott a férje nevében és érdekében.¹⁴ A leírtak alapján inkább aktívnek tűnő Károlyi Zsuzsanna a történeti emlékezetben azonban passzív, gyenge nőként jelenik meg. Ez a kép a levelezésből megismerhető asszony alakjához képest sematikusnak tűnik, egy olyan képnek, amely tökéletesen megfelel a református nőkkel szemben támasztott elvárásoknak. Eszerint a nő természetből fogva gyengébb, jellemét tekintve esendőbb, mint a férfi. Hajlamosabb az erkölcstelen magatartásra, a túlzott kíváncsiságra, a szószátyárkodásra. Ugyanakkor – ha alárendelt szerepben is, de – nélkülözhetetlen segítője lehet férjének a hétköznapi és a hitéletben.

Károlyi Zsuzsanna a történeti emlékezetben visszafogott, sőt mélabús volt, aki házias nagyasszony és takarékos gazdasszony hírében állt. A gyulafehérvári fejedelmi palota lakójaként felügyelte a konyhát, sőt a fejedelemnek a hadi táborozások

¹³ Kovács András: Fejedelmi építkezések Erdélyben, *Korunk*, 24. évfolyam, 2013/3, 69–79, 74–76.

¹⁴ OBORNI Teréz: „Igaz szerelmesed, Gabriel”, Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna története, *Korunk*, 28. évfolyam, 2016/12, 20–28, 22.

alkalmával olyan kenyeret küldött, amelyet maga süttött. Az udvartartás vezetésében betöltött aktivitása mellett állandó társasága a református prédikátorok voltak, azaz mintaszerűen megjelenítette a Példabeszédek könyvében leírt „derék asszonyt”. Mindezt úgy, hogy az öszösvetségi aktív gazdaasszony Károlyi Zsuzsanna változatában inkább passzív, depresszív, gyenge nővé vált, akit mindemellett „a magyar nők erényeivel áldott meg az Isten”.

Károlyi Zsuzsanna temetése mint a református nőideál konstrukciója

A kora újkori uralkodói és főnemesi temetések a maguk sajátos liturgiájával és külsőségeivel meglehetősen hosszúak és díszesek voltak. Károlyi Zsuzsanna temetése azonban még ezek közül is kitűnt jól felépített színpadiasságával. Egyértelműen az volt a szándék, hogy a lehető legtöbb emberhez jusson el az esemény üzenete. A megemlékezést május 14-e és július 2-a és 3-a között több helyen is megtartották. A végletekig kidolgozott részletek, az országban „végighurcolt” koporsó mind azt szolgálták, hogy Károlyi Zsuzsanna alakjában létrejöhessen a kora újkori magyar református női éthosz. Ennek azonban az volt az ára, hogy egy erős, aktív nő helyébe egy erősen sematikus kép került, amely a protestáns szentség elemeit mutatta fel.

Károlyi Zsuzsanna temetése minden külsőségét tekintve királyi volt. A pompakedvelő Bethlen Gábor¹⁵ vágyai, akarata minden bizonnyal erőteljesen meghatározták az egészet. Az eseménynek szereplői voltak az erdélyi református teológia és tudományosság képviselői, élükön Keserői Dajka Jánossal és Geleji Katona Istvánval, valamint Bojti Veres Gáspárral, aki ekkor már *historicus aulicus* volt a fejedelemnek.

Az uralkodói temetési ceremóniák közt is szokatlanul hosszú gyászszertartás a fejedelemasszony május 13-án bekövetkezett halálának másnapján kezdődött Kolozsváron, ahol felravatalozták a holttestet. Mellette május 23-ig a püNKöSDi két ünnepnap kivételével naponta hangzottak el gyászbeszédek. Ezzel párhuzamosan a fejedelem személyesen kérte fel levélben Alvinczy Pétert, hogy Kassán is tartassanak megemlékezések. A temetés országos méretű és hatáskörű reprezentatív eseménnyé vált azáltal, hogy a koporsót Tordán és Enyeden keresztül Gyulafehérvárra vitték, a fejedelmi palotában újra felravatalozták, végül a Szent Mihály templomban temették el. A szertartás minden eleme színpadias volt, és tökéletesen alkalmas arra, hogy ideáltípusokat jelenítsen meg. A fejedelem elsődleges célja minden bizonnyal az volt, hogy önmagát a külsőségekben is uralkodóként mutassa be. De emellett az erdélyi reformátusság is megmutathatta magát, és kinyilváníthatta igényét az államegyházi szerepre, valamint Károlyi Zsuzsanna alakján keresztül megjeleníthette a követendő református asszonyi mintát.¹⁶

¹⁵ OBORNI Teréz: Erdély Bethlen Gábor uralma alatt, *História*, 26. évfolyam, 2004/8, Melléklet, 2–7.

¹⁶ Szilvási K. Márton prédikációjában egyszerre volt jelen a nőnek a bűnösséggel való azonosítása, amely a középkorban visszatérő téma volt, és Károlyi Zsuzsanna kiválósága igazolásának vágya: „mihelyst az Asszonyi állatnak csak nevét hallod is, megh emlékezzél az te bűnös voltodról”. Szerinte ugyanakkor Károlyi Zsuzsanna „mint egy lilium kezdett felnövekedni, illatát érezték árvák özvegyek, része volt az élet nyavalyáiban is, [...] végül megharcolta a nemes harcot”. Tehát a legfontosabb protestáns asszonyi jellemvonása az árvák és özvegyek iránti irgalom.

A tömegek számára a temetés eseményei akkor váltak láthatóvá, amikor május 24-én elindult a gyászmenet Gyulafehérvárra, és közben Tordán és Enyeden is megállt. Ekkor kezdődhetett a fejedelemasszony személyének mint a református nőideál megtestesítőjének az erdélyi néppel való megismertetése. Minden bizonnyal nem véletlen, hanem tudatos döntés eredménye, hogy az ekkor már a Kolozsváron összegyűltek előtt Milotai Nyilas István, korábbi tiszántúli püspök, később fejedelmi udvari lelkipásztor által elmondott prédikáció textusa éppen a derék asszony dicsérete volt a Példabeszédek könyvéből. Az összes prédikáció, beszéd és verszetet a fejedelemasszonnyal kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy Károlyi Zsuzsanna legfontosabb jellemzője az Isten iránti szeretet és engedelmesség, valamint a házastársi szeretet, odaadás és engedelmesség volt. A harmadik helyen következne az anyai szerep, amely a reformáció idején egyértelműen felértékelődött. Ezt azonban Károlyi Zsuzsanna nem tudta betölteni, hiszen két kisleány, Mihály és Gábor még csecsemőkorukban meghaltak.¹⁷ Az anyaszerepet ugyanakkor mindenképpen szükséges volt kiemelni, ezért nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a haldokló asszony leghőbb vágya az volt, hogy férjével és két kisfiukkal kíván együtt lenni a mennyben. Másrészt és elsősorban a „nemzet anyja”, a „Genetrix Patriae” képet rajzolták meg róla, számos patetikus jelzős szerkezettel: „Ki romlásra hanyatlott hazánknek oltalmazó édes Anyja vala”, máshol: „Nemzetének nem annyira Fejedelem Asszonya, mint Édes Anyja volt”, Geleji Katona azt is mondja róla, hogy „minden jó embernek nem csupán úrnője, hanem jóságos édesanyja is volt”.¹⁸ Emellett a középkor óta állandó elem is megjelent, a szegények és árvák, valamint az egyház bőkezű patrónájaként mutatták be, sőt kifejezetten a Praesidium afflictorum, a lesújtottak védelmezője szerepét aggatták rá.

A Kolozsvárról Gyulafehérvár felé tartó gyászmenetben az ország nemesi, a városok képviselői mellett egyszerű emberek, mesterek és a gyulafehérvári kollégium diákjai, sőt gyerekek is voltak. Az alkalom tökéletesen alkalmas volt arra, hogy minden rendű és rangú ember számára felmutassák a református női mintát. A menetben ott voltak a fejedelem testőrségének a tagjai is, az egész pedig olyan mély hatást tehetett az emberekre, mint amelyet pár száz év múlva II. Rákóczi Ferenc újratemetése. Az egyszeri hatást elmélyítette az is, hogy a beszédek két könyvként meg is jelentek, egy latin és egy magyar nyelvű kötetben még 1624-ben, Bojti Veres Gáspár szerkesztésében.

A menet már május 24-én délután Tordára ért, ahol újabb tömegeknek volt alkalma hallani a fejedelemasszonyról. A 25-én tartott gyászünnepen Dési Pap István dévai lelkész prédikált, aki Károlyi Zsuzsanna szenvedéseiben tanúsított türelmét emelte ki. Enyeden Gyöngyösi András azt hangsúlyozta, hogy mélyen a prófétai tanítások szellemében élt, és nem dicsekedett a holnapi nappal, mint ahogyan egyáltalán nem dicsekedett, nem volt felfuvalkodott.

¹⁷ Valószínű, hogy két leány is született a házasságból, akiket azonban itt nem említenek meg a prédikációk.

¹⁸ Mikó Gyula: „*Mivel én is csak ember voltam*”, *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*, Doktori disszertáció, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2007, 183.

A Gyulafehérváron elsőként prédikáló Keserői Dajka János püspök beszéde dramaturgiailag is tökéletesen szolgálta a mintaadás célját. Szinte már a felütésben megállapította, hogy a halálban mindenki egyenlővé válik, és ezzel lehetővé tette, hogy a fejedelemasszony életpéldáját minden rendű és rangú asszonyok követhessék. Ezt a példát ő elsősorban a folyamatos imádkozásban, a rendszeres úrvacsoravételben, valamint a jótékony cselekedetekben, a diákok és az egyház támogatásában látta. Károlyi Zsuzsanna, mondta a prédikátor, inkább volt a nemzet anyja, mint fejedelemasszonya, s ezzel tökéletesen elhelyezte őt a klasszikus protestáns női szerepben. Noha megemlítette állhatatosságát, mégis művészién utalta őt és minden követőjét is az anyaság szerepkörébe. Bojti Veres Gáspár az Istenhez hűséges, szemérmes, a családi tűzhelyt védelmező, szegényeket gyámolító asszonyként láttatta. Az ekkor tizenöt éves Mindszenti Gábor, későbbi dobokai főispán és tanácsúr szónoklatában a fejedelemasszony két legfontosabb erényének a kegyességet és a szelídséget tartotta. Balai Mihály református lelkész, a gyulafehérvári kollégium tanára, Bethlen alumna arról beszélt, hogy Károlyi Zsuzsanna megvetette a világot, és csak Istennek élt, aláhúzva ezzel azt a jellemvonást, amit később a történeti emlékezet olyan szívesen emlegetett a fejedelemasszonnal kapcsolatban. Eszerint Károlyi Zsuzsanna csendes és visszahúzó, passzív teremtés volt. Petri Ferenc gyulafehérvéri rektor még tovább ment ezen az úton, amikor azt hangsúlyozta, hogy mennyire tűrte a testi esendőségéből fakadó szenvedéseket, ezzel egyszersmind azt is sugallva, hogy az ideális protestáns nő egyik legfontosabb jellemzője a testi esendősége és ennek néma eltűrése.

A végső, ünnepélyes temetés a fejedelemasszony halála után több mint egy hónappal, július 1-jén volt. Ekkor természetesen újra prédikált Keserői Dajka János püspök, felelevenítve a fejedelemasszony utolsó óráit, újra hangsúlyozva mindazokat a toposzokat, amelyek addig elhangzottak vele kapcsolatosan. A férfi-női szerepek szakrális kiosztásának egyik legszebb példája Bojti Veres Gáspárnak ekkor elmondott latin nyelvű beszéde, amely hosszan méltatta és dicsőítette az özvegy fejedelmet, annak martialis, aktív férfias mivoltát, akinek a jellemzője a helytállás, a bátorság, a lehetőségek megragadása. Ehhez képest igazi kontraszt és még erőteljesebb a feleség lelki szelídségének, kegyességének, női passzivitásának, gyengeségének rajza, aki csak a halhatatlan kincseket kereste, míg a férj a látható világ babérjaival ékeskedett.

Martin Opitz, német humanista és Geleji Katona István, aki ekkor Károlyi Zsuzsanna udvari lelkésze volt, azt emelték ki, hogy úrnőjük a kegyességben még a lelkészeket is felülmúlta. Érdekes és szinte egyedi ugyanakkor Martin Opitznak az a jellemzése, hogy a fejedelemasszony nagyon okos volt, és ha többet tanult volna, akkor bibliaismeretben mindenkit felülmúlt volna. A nők észbeli képességeinek ilyen dicsérete nem volt jellemző a korra, és bizonytalannal nem véletlen, hogy nem egy magyar, hanem egy német humanista szájából hangzott el. Azt azonban maga Geleji, a fejedelemasszonnal legtöbb időt töltő prédikátor mondta ki, hogy Károlyi Zsuzsannában „harcias bátorság” volt. Ez az apró „elszólás” pontosan megmutatja azt az ellentmondást és feszültséget, amely az életét ismerve igencsak aktív, határozott, sőt talán kivételesen okos nő valódi arca és a gyászbeszédekben felmutatott kép között fe-

szült. Olyan nagy volt az ellentmondás a valóság és a megfestett „ideál” között, hogy a hozzá közeli és rendkívül művelt prédikátoroknak már valóságos virtuozításra volt szükségük, ha a sémák mellett megpróbálták hűek maradni úrnőjük emlékéhez is.¹⁹

A temetés utáni, záró eseményeken további szónoklatok, prédikációk hangzottak el. A záró beszédet mondó Lippai János szavai nemcsak azt a vágyat tükrözik, hogy Bethlen Gábor hitvesének az emléke fennmaradjon, de bizonytalanságot is, hogy Károlyi Zsuzsanna általuk megrajzolt képe valódi, el nem múló példaként álljon a református asszonyok előtt: „Élni, élni fogsz és híred szájról szájra jár, nem lesz oly korszak, amely ne mondaná a te dicséretedet.”²⁰

A Bethlen Gábor körül tevékenykedő, elsősorban Heidelbergben végzett református teológusi kör maradéktalanul kihasználta a temetés adta lehetőségeket arra, hogy ne csupán saját teológiai és szónoki felkészültségét bizonyítsa, de megalkossa Károlyi Zsuzsanna személyének toposzokkal való megkonstruálása segítségével a református asszony prototípusát. Noha a fejedelemsasszony nem lehetett anya, és nőként nemcsak aktív, de okos és az utalások szerint elmés társalgó is volt, a róla kialakult kép mégis egy depresszív, passzív,²¹ gyenge nőként²² őrizte meg őt.²³ A példája alkalmas volt rá, hogy mind az őt követő fejedelemsasszonyok, mind pedig a korszak református asszonyai számára mintaként szolgáljon.

A protestáns női minta és a követők

Ez a nőkép volt az, ami eleve lehetetlenné tette, hogy Bethlen Gábor második feleségét, Brandenburgi Katalint rokonszenvvel fogadja a fejedelmi udvar, és ez a nőkép nehezedett rá Lorántffy Zsuzsannára, Báthory Zsófiára és Bornemissza Annára, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelmek feleségeire.

A történeti emlékezetben végül a négy asszony közül Lorántffy Zsuzsanna lett a „református fejedelemsasszony”, nem pedig a sémák mögött végül szinte teljesen eltűnő elődje. I. Rákóczi György felesége előtt már készen volt az a nőkép, amelyet követnie kellett és egy ponton egészen biztosan felülmúlta a mintát, ő ugyanis minimum

¹⁹ Mikó Gyula, Károlyi Zsuzsanna temetési prédikációinak elemzője rámutatott, hogy a fejedelemsasszony kegyességének három pillérét Geleji Katona István, udvari papja fogalmazta meg, ezek a vallásos élet, a családban megélt kegyesség (feleség, anyai szerep), valamint a haza iránti hűség. A prédikátorok szónoki fordulatai és a női szerepekre vonatkozó elképzeléseinek forrása minden bizonnyal a heidelbergi egyetemen hallott előadások és disputák értékrendje volt, ahol szinte minden erdélyi diák megfordult.

²⁰ MIKÓ: i. m., 166.

²¹ PÉTER Katalin: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemsasszonyok?, in Uő.: *Magánélet a régi Magyarországon*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, *Magyar Történelmi Emlékek Értekezések*, 2013, 35–49, 39–40.

²² 1619-ben Heidelbergben úgy látták, hogy a nő engedelmességre van rendelve, a gondolatai szegényesek, nem állhatatos, elhamarkodottan beszél és ítél, az erényei folyamatosan veszélyben vannak, ezért állandó és gondos felügyelet szükséges fölötte, de a férj vagy szülő gondoskodása kivételes teljesítményekre is képessé teheti.

²³ OBORNI Teréz: Princípiassa. Fejedelmi feleségek Erdélyben, *Rubicon*, 19. évfolyam, 2008/4, 70–79.

hat szüléséből fel tudott nevelni két fiút,²⁴ azaz valóban anya volt. Gazdasszonyként Sárospatak uradalmát irányította, a hűséges feleség és férje szeretetteljes viszonyát a házaspár sűrű levelezése igazolja.²⁵ A fejedelemasszony ennek ellenére erősen kilógott a számára kijelölt keretektől. Először is férje fejedelemsége alatt nem költözött véglegesen Gyulafehérvárra, hanem önállóan igazgatta Sárospatakot és környékét, ami nem igazán vall alárendelkező, engedelmes feleségre. Miután két fia a gyulafehérvári fejedelmi skólába került, gyermekeivel sem élt egy helyen, ezt a két szülő levelezése is bizonyítja.²⁶ A puritán eszmékért lelkesedő Lorántffy Zsuzsanna 1646-ban, a szatmárnémeti református nemzeti zsinat után, amikor a férje tevékeny közreműködésével és támogatásával a puritán eszmék visszavonására kényszerítették azok követőit, az ezt megtagadó prédikátorokat Sárospatakon a szolgálatába fogadta. Ez a cselekedet ugyan ékesen beszél mély hitéről és a puritanizmus iránti vonzalmáról, viszont határozott ellenlépésnek tűnik a zsinati határozatokkal szemben. Az a tény, hogy Lorántffy Zsuzsanna ezt megtette, jól mutatja önállóságát és az engedelmes feleség szerepéhez fűződő igencsak ellentmondásos viszonyát.²⁷ A fejedelem 1648-ban bekövetkezett halálát követően Lorántffy Zsuzsanna leköszönt ugyan a fejedelemasszonyi címről a menyee, Báthory Zsófia javára, ám kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond 1652-as haláláig a sárospataki udvara afféle második fejedelmi székhellyé vált, ahol az özvegy aktív politikai tevékenységet folytatott. Levelezett, tárgyalt és döntéseket hozott, intenzíven részt vett az Erdélyi Fejedelemség irányításában, sőt még fia 1657-es lengyel hadjárata idején is őt értesítették a történekről, nem pedig a feleséget, Báthory Zsófiát. Az erős, sokszor önálló, döntésképes fejedelemasszony emellett két könyvet is összeállított bibliai igékből,²⁸ ami teológiai jártasságát és kiváló bibliaismeretét bizonyítja.²⁹ A tulajdonában volt egy 1608-as kiadású hanai Biblia, amelyet saját jegyzetekkel is ellátott.³⁰ Zsuzsanna asszony tehát messze túlnőtt azon a mintán, amelyet számára kijelölt a korszak protestáns gondolkodása, és kora legjelentősebb nőalakjai közé került.³¹ Ennek ellenére a róla készült megemlékezések azokat a jellemvonásait emelték ki, amelyek beleillettek a kor normáiba, így kegyességét, gazdasszonyi képességeit, házastársi hűségét, szeretetét és anyaságát. Láthattuk, hogy ezek ugyan valóban jellemezték, voltak azonban más fontos tulajdonságai, amelyek háttérbe szorultak a kor emlékezetében.

²⁴ PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna, in TAMÁS Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*, Sárospatak, Magyar Millenium, 2000, 9–67.

²⁵ SZILÁGYI Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna*, Pest, [k. n.], 1872.

²⁶ SZILÁGYI Sándor: *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*, Budapest, [k. n.], 1875.

²⁷ OBORNI: „Igaz szerelmesed, Gabriel”.

²⁸ FEHÉR Erzsébet: Az első magyar nőíró: Lorántffy Zsuzsanna, in TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000, 205–215.

²⁹ Férje halála után a magyarországi birtokokon az egyházak feletti kegyuraságot is ő gyakorolta. DIENES Dénes: Lorántffy Zsuzsanna. Töredékes ecsetvonások kegyességének portréján, in Uő. – FÜSTI-MOLNÁR Szilveszter (szerk.): *Sola Scriptura. Tanulmányok Dr. Nagy Antal Mihály tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2000, 179–185.

³⁰ Uő., 181.

³¹ R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Nők a magyar történelemben*, Budapest, Zrínyi, 1987.

Lorántffy Zsuzsannát menyé, Báthory Zsófia temettette el, aki ekkor már a rekatolizálás küszöbén volt.³² Az esemény ezért sem lett újabb református női szerep-kijelölés ünnepe.

Ennek ellenére Lorántffy Zsuzsanna az említett finomításokkal tovább gazdagította azt a képet, amely generációkon keresztül formálta a református nők ideálképét, és amelyhez I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna is megpróbált hűséges maradni. A kortárs történetírók és emlékiratszerzők (Cserei Mihály, Bethlen Miklós, Apor Péter) ugyanakkor róla is azt jegyezték fel, hogy nemcsak kivételesen erős akaratú gazdasszony volt, a fejedelmi udvartartás irányítója, nemcsak mélyen hívő református és áldozatos, tizennégy gyermeket megszülő, ám csak egyet felnevelni tudó anya, hanem sokszor beleszólt az országos döntésekbe is, ami inkább a kortársak ellenérzését váltotta ki, a protestáns emlékezet azonban róla is megalkotta az ismert sémákon alapuló képet.

Összegzés

Károlyi Zsuzsanna temetése kiváló alkalom volt ahhoz, hogy az egyre erősödő református egyház teológusai a személye kapcsán fogalmazzák meg a protestáns nő ideális képét. A sok helyszínen zajló temetés prédikációi, szónoklatai később egy latin és egy magyar nyelvű kötetben is megjelentek, így sok csatornán juthatott el mindez a kortársakhoz. A mintaadás annyira jól sikerült, hogy szinte teljesen elfedte a róla szóló szövegekhez képest aktívabb, önállóbb és okosabb asszony igazi képét. Ez a szematizálás a két későbbi fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna esetében már nem sikerült tökéletesen, de a tendencia még itt is tetten érhető. A Példabeszédeket alapul vevő, a hagyományokból építkező és a családot középpontba helyező nőkép megrajzolásának állomásai bontakoznak ki a szemünk előtt, amely mögött élettelibb, erősebb és izgalmasabb személyiségek képe bomlik ki a történész számára a források alapos tanulmányozása által.

---

³² VÁRKONYI GÁBOR: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről, in TAMÁS: *Erdély és Patak fejedelemasszonya*, 79–91.

PRÉDIKÁCIÓS TÁRHÁZ

HOMOKI GYULA
NAGY KÁROLY ZSOLT

Dunaalmás, a római katolikus templom toronyfeljárója